

Underlag till riksintressen för kulturmiljövården

Torsås kommun

Länsstyrelsen
Kalmar län

H39 GAMLA RIKSGRÄNSEN

Områdesnamn: RIK 39 Gamla riksgränsen

Områdeskod: 83404039

Kommun: Torsås

Motivering:

Ett till stora delar öppet *kust-* och *odlingslandskap* i en gammal *gränsbygd* med *skansmiljöer* och *kommunikationsmiljöer* som här speglar Mörebygdens strategiska betydelse från medeltid till 1600-tal.

Uttryck för riksintresset:

Gränsmiljön i Brömsebro som fram till 1658 var riksgräns mellan Sverige och Danmark.

Skansar och befästningsanläggningar på båda sidor om den gamla riksgränsen.

Den gamla landsvägen mellan Kalmar och Karlskrona med sina kringliggande vägmiljöer, vilken troligen sedan förhistorisk tid följer den kustnära Litorinavallen och visar en av de äldsta förbindelselederna mellan Sverige och Danmark.

Bondbyar och odlingslandskap med medeltida anor vid bland annat Grisbäck och Södra Kärr med bebyggelse präglad av snickarglädje och med betade strandängar, kringliggande bybildningar, stenmurskantade vägar, odlingsrösen och andra lämningar före 1900 som beskriver den äldre markanvändnings- och bebyggelseutvecklingen.

Ålbroar, kåser och andra lämningar vid Grisbäck som visar på kustfiskets stora betydelse fram till 1900-talet.

Beskrivning av kulturmiljön

Inledning

Riksintresset utgör en del av södra Möres kustbygder. Hela kuststräckan söder om Kalmar utgörs av flacka och sandiga strandängar med tydliga strandvallar efter äldre kustlinjer. Landsvägen, som löper parallellt med och nära kusten, följer en gammal strandvall vilken även utgör gräns mellan de mer leriga kustnära markerna och den stenigare moränen i väster.

Stora delarna av de kustnära markerna har tidigare varit fuktiga och regelbundet översvämmade. Omfattande dikningsprojekt har dock omvandlat dessa till länets mest produktiva jordbruksmarker.

Mörekustens kulturlandskap

Mörekusten är med sina lättbrukade och bördiga jordar den viktigaste jordbruksbygden i Småland. Detta har i hög grad präglat bebyggelseutvecklingen i området. Fornlämningar, framför allt från järnåldern, visar att den södra Mörebygden var en storbygd under förhistorisk tid. Redan under medeltiden hade många byar vuxit sig särskilt stora här. Den öppna och lättillgängliga kusten samt närheten till den gamla riksgränsen mot Danmark, innebar att centralmakten var angelägen om att ha ett starkt försvar för att skydda denna rika bygd. Mot den bakgrunden ska man bland annat se de många medeltida kyrkor av försvarskaraktär som återfinns utmed Mörekusten men längre norr om området och väster om landsvägen. Utmed kusten gick dessutom både en betydelsefull landsväg och den viktiga segelleden till Stockholm och till övriga östersjöstater i söder. Utmärkande för kuststräckan är även förekomsten av en rad hamnplatser, där de flesta dock ligger norr om detta riksintresse som Bergkvara och Ekenäs.

Förhistorisk och medeltida bebyggelse

I det gamla landet Möre (mörar = sankmarker) finns rikligt med tydliga tecken på tidig kolonisation betingad av närheten till flera sjöleder men även den viktiga landsvägen. Den rika förekomsten av förhistoriska gravar tillsammans med ett flertal medeltida kyrkor och godscomplex framhäver det på ett tydligt sätt de äldre kulturbygderna. De många gamla jordbruksbyarna och de kustnära fiskelägena framhäver dessutom den långa kontinuiteten i området.

Riksintresset utgörs av de låglänta marker som ligger nedanför den strandvall som den gamla landsvägen till stor del följer. Dessa marker har tidigare varit regelbundet översvämmade och fuktigare än de högre liggande bygderna ovanför strandvallen. Därför har någon mer utpräglad bebyggelse eller andra bosättningar inte varit lika mycket förekommande här som det är längre in i landet. Förekomsten av fornlämningar är också mer sparsam. Vanligast förekommande fornlämning är enstaka gravar, vilka ofta återfinns på de mindre moränkullar som finns i området. Gravarna är i stor utsträckning av äldre järnålderskaraktär men både yngre järnålder och bronsålder tycks vara representerade. Spår efter stenåldersboplatser, som är vanligare i odlingsmarkerna högre upp, finns inte här. Inte heller de större och mer sammanhängande gravfälten.

De äldsta byarna i Mörebygden ligger i allmänhet på de torrare och mer väldränerade markerna ovanför strandvallarna väster om riksintresset. Bygderna i den södra delen nära länsgränsen mot Blekinge har dock varit något mer höglänta, varför en del bybebyggelse kunnat etablera sig här även närmare kusten som Grisbäck och Södra Kärr, byar som finns omtalade redan under medeltiden.

I Grisbäck finns gamla båtplatser eller så kallade kåser, vilka är särskilt utmärkande för den flacka moränkust som utmärker den södra Mörebygden. De var förtöjningsplatser för mindre båtar som tillkommit genom att man grävt en långsmal ränna i strandkanten i vilken båtar kunde dras upp. Denna typ av tilläggsplatser har varit vanliga utmed hela den grunda Kalmarsundskusten men försvinner mycket fort när de övergetts och får växa igen.

Gamla riksgränsen vid Bröms

Brömsebäcken vid Bröms har enligt gammal tradition under långa tider och fram till 1658 utgjort gräns mellan det svenska Småland och det danska Blekinge. Idag utgör den länsgräns mellan Kalmar och Blekinge län.

Bröms är ett populärt besöksmål för en historieintresserad allmänhet då detta är platsen för flera fredsmöten mellan Sverige och Danmark, vilka bidrog till att Sverige med tiden blev en allt mer betydande stormakt. 1645 ägde ett berömt möte rum här mellan företrädare för de båda länderna för att förhandla om fredsvillkor efter flera års stridigheter. En minnessten från denna rikspolitiskt betydelsefulla händelse finns idag på den forna riksgränsen. Två stenvälsbroar, kallmurade i ett spann, leder ut till den holme i bäcken som utgjorde gränsen. Till gränsmiljön hör även lämningarna efter Brömsehus söder om bäcken (i Blekinge). Här finns en borgkulle och kvarvarande vallgravar efter ett medeltidsfäste. Det ska ha tillkommit vid mitten av 1300-talet och raserats i samband med Engelbrektupproret på 1430-talet. För motsvarande miljöer på den forna danska sidan se riksintressen i Blekinge län nr K21 Brömsebro och K22 Kristianopel.

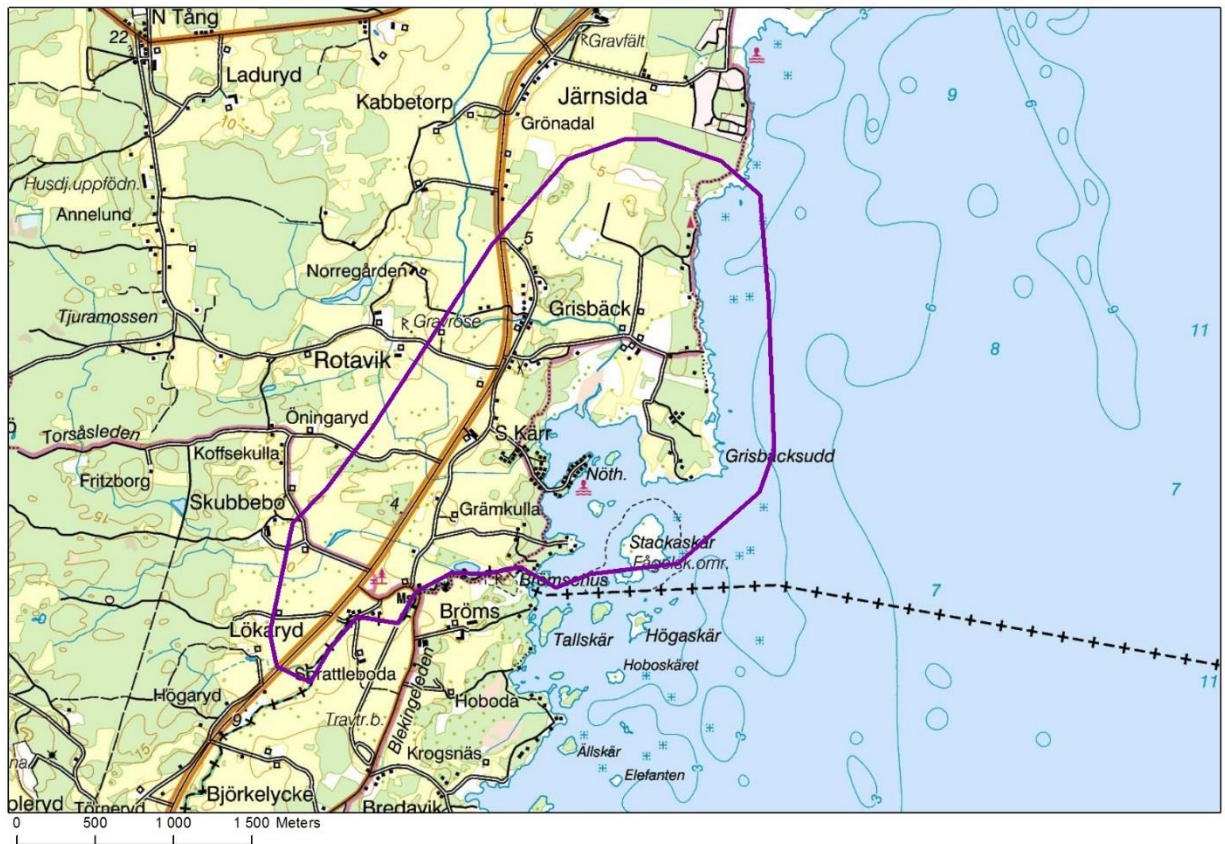
I anslutning till bäcken nära bron finns en gammal kvarn. Den ligger troligen på samma plats som den kvarn som finns omtalad i Bröms redan på 1500-talet. Den nuvarande kvarnbyggnaden är dock rest vid mitten av 1800-talet och har renoverats stilenligt på senare år.

Genom Bröms går även den gamla landsvägen mellan Kalmar och Karlskrona, vid vilken det tidigare även funnits ett gästgiveri. Utmed landsvägen norrut från Bröms finns en äldre malmbebyggelse samt en del torp.

Referenser:

- Anglert, Marit; Kyrkorna i Möre. Ur Möres kristnande. Uppsala 1993.
- Byggda minnen. Berättelser från Öland och östra Småland. Meddelanden från Kalmar läns Hembygdsförbund och Stiftelsen Kalmar läns museum, årgång 94. 2011.
- Kulturlandskapet och bebyggelsen. Sveriges Nationalatlas. Bra Böcker 1994.
- Kulturminnesvårdsprogram för Torsås kommun. 1990.
- Möre – historien om ett småland. E22-projektet. Kalmar läns museum. Kalmar 2001.
- Nationell strategi för skydd av vattenanknutna natur- och kulturmiljöer. Rapport 5666. Naturvårdsverket 2007.
- När själarna räknar bilar. Glimtar ur Möres förhistoria. Kalmar län 2000. Meddelanden från Kalmar läns hembygdsförbund och Stiftelsen Kalmar läns museum. Årgång 84.
- Odlingslandskapet i Kalmar län – Bevarandeprogram. Kalmar och Torsås kommuner. Länsstyrelsen Kalmar län informerar. Meddelande 1995:10 och 11.
- Regionala byggnadsmonster i Kalmar län. Länsstyrelsen Kalmar län. Meddelande 2012:07.
- Regional indelning och karaktärsbeskrivning av kulturlandskapet i Kalmar län. Länsstyrelsen Kalmar län. Meddelande 2009:13.
- Vägen som kulturarv. Värdefulla vägar och vägmiljöer i Kalmar län. Länsstyrelsen Kalmar län. Vägverket. 1999.

Riksintressets utbredning: Riksintresset omfattas av det i princip öppna odlingslandskap och kustmiljö som sträcker sig mellan Brömseåsen i söder, tillika länsgräns mot Blekinge, och byn Järnsida i norr. Det begränsas i väster av den strandvall på vilken gamla landsvägen mellan Kalmar och Karlskrona ligger samt i öster av strandlinjen mot Kalmarsund.

H40 SÖDRA MÖREKUSTEN

Områdesnamn: RIK H40 Södra Mörekusten

Områdeskod: 88011040

Kommun: Kalmar, Torsås

Motivering:

Ett till stora delar öppet *kust- och odlingslandskap* med *kommunikationsmiljöer, handelsplatser, skepparsamhällen* och varv som sammantaget återspeglar den ekonomiska utvecklingen inom Kalmar läns södra delar från äldre järnålder till nutid.

Uttryck för riksintresset:

Bryggor, fiskelägen och hamnar med ett nära samband med byarna i inlandet.

Öppet odlingslandskap med betade strandängar närmast kusten.

Gamla landsvägen mellan Kalmar och Karlskrona med sina kringliggande vägmiljöer som sedan förhistorisk tid följer den kustnära Litorinavallen och visar en av de äldsta förbindelselederna mellan Sverige och Danmark.

Värnanäs gods- och herrgårdsmiljö från 1500- talet med utmärkande drag som alléer, ekhagar och storskaliga åkrar samt tillhörande gårds- och parkanläggning.

Hamnmiljöer från 1700 – 1900-tal vid utskeppningshamnarna i Ekenäs och Bergkvara med bland annat hamnplan, magasin, varv, spannmålssilo och marknadsplats.

Ålbroar, kåser och andra lämningar vid Båtastan som visar på kustfiskets stora betydelse fram till 1900-talet.

Garpens fyr och fyrvaktarmiljö.

Bergkvara med stora kaptens- och redarvillor från 1800-talet målade i ljusa färger samt handelshus och malmgårdar på tomtstruktur från 1600-talet som visar ortens utveckling som handelsplats och varvsrörelse.

Gökalund samhälle vid landsvägen med malm- och hantverksbebyggelse, ofta som små hus på 1½ plan och målade i rött eller ljusa färger.

Beskrivning av kulturmiljön

Inledning

Utmärkande för området är den grunda kusten som övergår till ett flackt landskap med grunda stränder. Här har tidigare funnits stora fuktiga och översvämmade marker, vilka genom omfattande dikningsprojekt har omvandlats till länets mest produktiva jordbruksmark. Utmed Kalmarsundskusten finns flacka och sandiga strandängar samt tydliga strandvallar efter äldre kustlinjer. Landsvägen som löper genom området, följer en gammal strandvall och markerar även gräns mellan de mer leriga kustnära markerna och den stenigare moränen i väster.

I området mynnar flera av de större vattendrag ut i Kalmarsund som finns i länets södra delar, som Hagbyån Halltorpsån och Bruatorpsån.

Mörekustens kulturlandskap

Mörekusten är med sina lättbrukade och bördiga jordar den viktigaste jordbruksbygden i Småland. Detta har i hög grad präglat bebyggelseutvecklingen i detta område. Fornlämningar, framför allt från järnåldern, visar att den södra Mörebygden var en storbygd under förhistorisk tid. Redan under medeltiden hade många byar vuxit sig särskilt stora här. Den öppna och lättillgängliga kusten samt närheten till den gamla riksgränsen mot Danmark, innebar att centralmakten var angelägen om att ha ett starkt försvar för att skydda denna rika bygd. Mot den bakgrunden ska man bland annat se de många medeltida kyrkor av försvarskaraktär som återfinns norr om området och väster om landsvägen. Utmed kusten gick dessutom både en betydelsefull landsväg och den viktiga segelleden till Stockholm och till övriga östersjöstater i söder.

Utmärkande för kuststräckan är även förekomsten av en rad av hamnplatser, varav många av medeltida ursprung som till exempel Bergkvara, Djursvik och Ekenäs. Här handlades och utskeppades mycket av de varor som producerades i närliggande jord- och skogsbruksbygder.

Ljungbyån, Hagbyån och Halltorpsån med sina kringliggande kulturmiljöer är utpekade som några av landets mest värdefulla vattendrag.

Förhistorisk och medeltida bebyggelse

I det gamla landet Möre (mörar = sankmarker) finns rikligt med tydliga tecken på tidig kolonisation betingad av närheten till flera sjöleder men även den viktiga landsvägen. Den rika förekomsten av förhistoriska gravar tillsammans med ett flertal medeltida kyrkor och godscomplex framhäver det på ett tydligt sätt de äldre kulturbygderna. De många gamla jordbruksbyarna och de kustnära fiskelägena framhäver dessutom den långa kontinuiteten i området.

Riksintresset utgörs av de låglänta marker som ligger nedanför den strandvall som den gamla landsvägen till stor del följer. Dessa marker har tidigare varit regelbundet översvämmade och fuktigare än de högre liggande bygderna ovanför strandvallen. Därför har någon mer utpräglad bebyggelse eller andra bosättningar inte varit lika mycket förekommande här som det är längre in i landet. Förekomsten av fornlämningar är också mer sparsam. Vanligast förekommande fornlämning är enstaka gravar, vilka ofta återfinns på de mindre moränkullar som finns i

området. Gravarna är i stor utsträckning av äldre järnålderskaraktär men både yngre järnålder och bronsålder tycks vara representerade. Spår efter stenåldersboplatser, som är vanligare i odlingsmarkerna högre upp, finns inte här. Inte heller de större och mer sammanhängande gravfälten.

De äldsta byarna i Mörebygden ligger i allmänhet på de torrare och mer väldränerade markerna ovanför strandvallarna väster om riksintresset. Där ligger också de byar som finns omtalade under medeltiden och framåt. Undantag är byarna Gunnarstorp, Påbonäs och Ragnabo som ligger inom riksintresset i områdets södra delar. Dessutom fanns en gård i Åd, nära Bruatorpås mynning, som är omtalad vid tiden för medeltidens slut.

Kommunikationsmiljöer

I områdets västra kant sträcker sig den gamla landsvägen mellan Karlskrona och Kalmar, föregångaren till nuvarande E22, kring vilken många karakteristiska bebyggelsemiljöer har utvecklats. Den följer i stort en strandvall och är troligen en av landets äldsta förbindelseleder mellan Sverige och de gamla danska landskapen i söder. Parallellt med landsvägen längre in i landet och väster om riksintresset anlades i slutet av 1800-talet järnvägen mellan Kalmar och Torsås.

Herrgårdar och storgårdar

Vid mitten av 1500-talet anlades ett större stenhus vid Värnanäs av kungen, nära den dåvarande riksgården mot Danmark. Rikskanslern Axel Oxenstierna fick Värnanäs gods i förläning av kungen och lät 1649 uppföra den timrade manbyggnad kallad Näset som ännu finns kvar vid sjökanten. Dagens huvudbyggnad är uppförd 1789-91 i gustaviansk stil och ligger vid landsvägen på det gamla gårdscentrumets ursprungliga läge. En omfattande parkanläggning med bland annat minnestempel, kinesiskt lusthus, eremithyddor och över 300 fridlysta ekar hör till miljön.

Kring Värnanäs finns ett av landets finaste odlingslandskap med bland annat betade strandängar och andra naturbetesmarker samt flera mycket gamla ekar. Det hävdade odlingslandskapet kring Värnanäs som ingår även i den nationella bevarandeplanen för odlingslandskapet.

Genom Värnanäs passerar delar av den gamla landsvägen mellan Kalmar och Karlskrona. Genom godset kantas vägen av en ståtlig allé och fortsätter norrut förbi det gamla gästgiveriet i Värnaby. Den gamla landsvägen och allén vid Värnanäs har högsta klassning i länets bevarandeprogram för värdefulla vägmiljöer.

Hamnar och handelsplatser

Många platser utmed kusten har varit av stor betydelse som utskeppningshamnar för råvaror från det mer skogliga småländska inlandet. Ekenäs, i norra delen av riksintresset, är ett gammalt fiskeläge, utskeppningshamn och varvsanläggning. Samhället är med sin karakteristiska bebyggelse uppbyggt kring hamnen och varvet. Tillsammans med en tidig fritidsbebyggelse (från sent 1800-tal) vid en källa i varvssamhället har Ekenäs bibehållit en ursprunglig bebyggelsekaraktär. Här finns även en äldre malmbebyggelse. Före järnvägen och upprustning

av landsvägen uppehölls förbindelse mellan Ekenäs och Kalmar och andra orter av betydelse längs kusten med båt.

I Båstastan, norr om Djursvik i områdets södra del, finns gamla båtplatser eller så kallade kåser. Dessa är särskilt karakteristiska för den flacka moränkust som utmärker den södra Mörebygden. De var förtöjningsplatser för mindre båtar som tillkommit genom att man grävt en långsmal ränna i strandkanten i vilken båtar kunde dras upp. Denna typ av tilläggsplatser har varit vanliga utmed hela den grunda Kalmarsundskusten men försvinner mycket fort när de övergivs och få växa igen.

Bergkvara är en av landets äldsta handelsplatser med en långvarig skeppsbyggnadsverksamhet. Bergkvara var en tid en av Sveriges största rederiorter och byggplats för större segelfartyg. Ortens läge nära en gammal färdväg och den goda hamnen erbjöd tidigt stor användbarhet som omlastningsplats, vilken har varit av stor betydelse redan under fornhistorien. Bergkvara blev under medeltiden en viktig utskeppningshamn för jordbruksprodukter men även för virke och järn. Här fanns då även en marknadsplats.

Från 1600-talet och framåt utvecklades Bergkvara som handelsplats då flera timrade bodar byggdes. Under 1760-talet startade en mer omfattande varvsrörelse på platsen. I samband med det kom samhället att växa med nya bostäder för arbetare. Skeppsbyggeriet bidrog till sysselsättningen på många områden. En följd av detta blev att en del hantverkare kom till samhället, till exempel garvare. Skeppsbyggeriet fick som näringsgren en snabb utveckling då bönderna här var lika mycket sjömän, skeppare och varvsägare som lantbrukare.

Under 1800-talet växte samhället kring Bergkvara hamn allt mer och en tydlig social skiktning utvecklades. Idag framträder det genom de kaptens- och skeppsredarvillor som finns närmast hamnen. Utmed Storgatan upp mot gamla landsvägen tillkom efterhand handelshus, hantverksgårdar och lägre boningshus. Denna bebyggelse kännetecknas bland annat av att handelshuset eller bostadshuset ligger mot gatan med där bakom liggande ekonomibyggnader mot tomtgränsen. I handelshuset Lindbergska gården finns fragment av karolinska målningar. Den äldsta bebyggelsen som tillkom mellan 1800 och 1870 har mestadels haft en rödfärgad locklistpanel. Bebyggelsen som utvecklade sig mellan 1870-talets slut och slutet av 1920-talet är målade i ljusa färger.

1800-talets andra hälft var bonderederiets glanstid. Fartyg byggdes vid Bergkvara, Djursvik och på en mångfald andra ställen vid kusten. De ägdes av bönderna som partredare och fördes av hemmavarande kaptener, som också ägde del i fartyget. Bergkvara fick med sitt skeppsbyggeri och sin rederirörelse ett nytt uppsving under första världskriget. Bland annat blev det en av landets sista orter där man byggde större segelfartyg. Rederi- och varvsrörelsen minskade stadigt och vid 1940 talets slut fanns endast ett par motorseglare kvar.

Till hamnmiljö hör även Garpens fyr i Kalmar sund c:a 2,5 kilometer öster om Bergkvara. Tidigt fanns här ett sjömärke som varnade för sundets många grund och flacka öar. 1893 byggdes här ett fyrtorn och i anslutning till den även en komplett fyrvaktarmiljö med bostadshus, skola, tvättstuga, flera bodar, köksträdgård och en liten hamn. Det ursprungliga fyrtornet tvingades man riva 1934 varefter ett nytt byggdes i betong på samma plats. Utmed stranden norr om fyren finns fortfarande rikligt med tegel efter det gamla raserade fyrtornet. Numera är Garpens fyrplats ett populärt utflyktsmål som bland annat erbjuder övernattnings i en lite ovanlig kulturmiljö.

Under 1500-talet fanns det en hamn för flottans galärer i Grisbäck. Lämningar efter flera skansanläggningar utmed kusten samt den borgplåtå och befästningsanläggning som finns väster om byn vittnar ännu om områdets strategiska betydelse, inte minst på grund av sin närhet till den gamla riksgränsen mot Danmark.

Längs hela kusten finns smala pirar ut i vattnet för ålfisket bevarade, så kallade ålbroar. De flesta är namngivna, vilket tyder på ålfiskets stora betydelse här. Ålbron "Tuppen" går att spåra långt upp på land och kan därmed anses vara mycket gammal. Vid den läiga viken söder om byn finns flera kåser, grävda båtplatser i den grunda strandkanten. De flesta av dessa har dock vuxit igen i takt med att viken grundats upp, men de visar ändå på fiskets stora betydelse i bygden under långa tider.

Referenser:

- Anglert, Marit; Kyrkorna i Möre. Ur Möres kristnande. Uppsala 1993.
- Hammarskiöld, Britt-Marie; Herrgårdsparker i Kalmar län. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 31/32 1996.
- Hofrén, Manne; Herrgårdar och boställen. Stockholm 1937.
- Kalmar kommuns industriarv. Industriarvsprojektet, rapport december 2009. Kalmar läns museum.
- Kalmar stads historia 1. Karlshamn 1979.
- Kulturlandskapet och bebyggelsen. Sveriges Nationalatlas. Bra Böcker 1994.
- Kulturmiljöprogram för Kalmar kommun. Landsbygden. 1994.
- Kulturminnesvårdsprogram för Torsås kommun. 1990.
- Möre – historien om ett småland. E22-projektet. Kalmar läns museum. Kalmar 2001.
- Nationell strategi för skydd av vattenanknutna natur- och kulturmiljöer. Rapport 5666. Naturvårdsverket 2007.
- När själarna räknar bilar. Glimtar ur Möres förhistoria. Kalmar län 2000. Meddelanden från Kalmar läns hembygdsförbund och Stiftelsen Kalmar läns museum. Årgång 84.
- Odlingslandskapet i Kalmar län – Bevarandeprogram. Kalmar och Torsås kommuner. Länsstyrelsen Kalmar län informerar. Meddelande 1995:10 och 11.
- Rapport över kulturhistorisk utredning Bergkvara-Gökalund. Kalmar läns museum 1983.
- Regionala byggnadsmonster i Kalmar län. Länsstyrelsen Kalmar län. Meddelande 2012:07.
- Regional indelning och karaktärsbeskrivning av kulturlandskapet i Kalmar län. Länsstyrelsen Kalmar län. Meddelande 2009:13.
- Sveriges finaste odlingslandskap. Nationell bevarandeplan för odlingslandskapet. Rapport 4815. Naturvårdsverket 1997.
- Vägen som kulturarv. Värdefulla vägar och vägmiljöer i Kalmar län. Länsstyrelsen Kalmar län. Vägverket. 1999.

Riksintressets utbredning: Riksintresset omfattas av det i princip öppna odlingslandskap och kustmiljö som sträcker sig mellan Kolboda i Kalmar kommun i norr och till Bergkvara i Torsås kommun i söder. Det begränsas i väster av den strandvall på vilken gamla landsvägen mellan Kalmar och Karlskrona ligger samt i öster av de yttersta öarna utanför strandlinjen i Kalmarsund.